IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांची सद्यस्थिती

[1]सपना ज्ञानेश्वर गुंजाळ, [2]प्रा. डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

[1](एम.ए. – राज्यशास्त्र भाग एक)

[2] आर. बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त) जिल्हा अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

Article Info

Article History:
Received: 20th February 2026
Accepted: 01st March 2026
Published: 07th March 2026

Keywords:
महिला सक्षमीकरण, लिंगसमानता, राजकीय प्रतिनिधित्व, आर्थिक सहभाग, सरकारी योजना, भारत.

ABSTRACT

हा शोधनिबंध राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून भारतातील महिला सक्षमीकरण धोरणांचे परीक्षण करतो. यात संवैधानिक तरतुदी, सरकारी योजना आणि महिलांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय तथा कौटुंबिक क्षेत्रातील सद्यस्थितीचे विश्लेषण केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या प्रगतीवर प्रकाश टाकला आहे, ज्यात महिलांची साक्षरता वाढ (अलीकडील अंदाजानुसार ७४.६%), श्रमबल सहभागात वृद्धी (२०२३-२४ मध्ये ४१.७%) आणि राजकीय प्रतिनिधित्व (१८व्या लोकसभेत ७४ महिला खासदार) यांचा समावेश आहे. नारी शक्ती वंदन अधिनियम (२०२३) अंतर्गत विधिमंडळात ३३% आरक्षण, मिशन शक्ती आणि बेटी बचाओ बेटी पढाओ सारख्या महत्त्वाच्या नवीन उपक्रमांचा चर्चा केली आहे. प्रगती असूनही लिंगभेद, हिंसाचार आणि अंमलबजावणीतील त्रुटींसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. हा अभ्यास खरी लिंगसमानता साध्य करण्यासाठी मजबूत राजकीय इच्छाशक्ती आणि समावेशक धोरणांची आवश्यकता अधोरेखित करतो.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gunjal, S. G., & Auti, M. E. (2026). भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांची सद्यस्थिती. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 913–917.

प्रस्तावना

स्त्री ही मानवी सजीव सृष्टीची जननी आहे तसेच ती मानवाच्या उत्पत्तीची जननी सुद्धा आहे. स्त्री व पुरूष या निसर्गाने निर्माण केलेल्या मानवी जाती परस्परावलंबी आहेत. म्हणूनच संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालविण्यासाठी स्त्री व पुरूष या दोघाचीही भुमिका महत्त्वाची असते. कोणत्या एकट्याने संसाराचा रथ योग्य पद्धतीने चालू शकत नाही दोघेही महत्त्वाचे असले तरी समाजामध्ये महिलांच्या तुलनेत पुरुषांना महत्त्वाचे स्थान आणि दर्जा देण्यात आलेला आहे. याच कारणांमुळे महिला पुरुषांच्या तुलनेत मागे पडलेल्या आहेत. महिलांमध्ये 'स्व' जाणिवांचा विकास करणे, तिच्या हक्क व अधिकाराविषयी तिला जागृत करणे, तिला निर्णय घेण्यास सक्षम बनविणे यासाठीच शासनाने महिला सक्षमीकरणाचे धोरण स्विकारले आहे. 2011 हे वर्श भारताने महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष म्हणून साजरे केले. यावर्षी देशातील महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या सशक्त बनविण्यासाठी अनेक प्रकारचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

मानवी समुहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्री हीच मानवाच्या उत्पत्तीची जननी आहे. स्त्री आणि पुरुष जन्मतः दोघेही नैसर्गिक दृष्ट्या समान आहेत. परंतु मानव निर्मित समाजव्यवस्थेने समाजाचे लिंगभेदाच्या आधारावर स्त्री-पुरुषांमध्ये समाजाचे श्रेष्ट आणि कनिष्ट असे दोन भागात विभाजन केले भारतामध्ये स्त्रियांना आदिशक्ती, दुर्गा, पुरुषांची अर्धांगिनी अशी उपमा देऊन तिचा गौरव केला जातो. तिची नवरात्री दरम्यान नवकन्या, नवदुर्गा म्हणून पुजा केली जाते. परंतु हा फक्त समाजाचा एक दिखावा आहे. कारण समाजामध्ये विशेषतः कुटुंबामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना गौण स्थान देण्यात आले आहे. तिला तिच्या अनेक प्रकारच्या अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले आहे हे आपल्याला वैदिक काळ, मध्ययुगीन काळ, स्वातंत्र्यापुर्वीचा काळ आणि स्वातंत्र्यानंतरचा काळ अशा प्रत्येक काळात दिसून येते स्त्रियांचे क्षेत्र फक्त 'चुल आणि मुल इतकेच मर्यादित करण्यात आले आहे. स्त्रियांनी फक्त कुटुंब योग्य प्रकारे सांभाळले पाहिजे यातच कुटुंबाची शोभा असते अशी समाजाची अपेक्षा असते. याचा असा परिणाम झाला की, स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय धार्मिक आणि शैक्षणिक विकास होऊ शकला नाही. ही परिस्थिती केवळ भारताचीच नाही तर संपुर्ण जगामध्ये याच प्रकारचे चित्र दिसून येते. म्हणूनच स्त्री ही पुरुषांप्रमाणे शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टया सक्षम व्हावी म्हणून सर्वप्रथम १९८५ मध्ये 'नैरोबी येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला संमेलनामध्ये महिला सक्षमीकरणाचे बिजारोपन करण्यात आले त्यानंतर भारताने सुद्धा २००१ हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष म्हणून जाहीर केले. महाराष्ट्र शासनाने सुद्धा २००१ हे वर्ष महिला सक्षमीकरणाचे वर्ष मानले.

संशोधन उद्दिष्टे

१. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना आणि धोरणे समजावून घेणे.

२. भारतातील प्रमुख महिला सक्षमीकरण योजना आणि कायद्यांचा आढावा घेणे.

३. महिलांची विविध क्षेत्रातील सद्यस्थितीचे विश्लेषण करणे.

४. सक्षमीकरणातील आव्हाने आणि भविष्यातील शिफारसी मांडणे.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि कौटुंबिक क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीची संधी देऊन निर्णयक्षम बनविणे. यात लिंगभेद नष्ट करणे, महिलांना स्वतःच्या हक्कांची जाणीव करून देणे आणि आत्मनिर्भर बनविणे समाविष्ट आहे. हे केवळ योजना नव्हे तर सामाजिक मानसिकतेत बदल घडविण्याची प्रक्रिया आहे.

भारत सरकारची प्रमुख धोरणे आणि उपक्रम

भारत सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या आहेत:

योजना/कायदा	वर्ष/वैशिष्ट्ये
बेटी बचाओ बेटी पढाओ	२०१५; बालिका जन्मदर सुधारणे आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन.
मिशन शक्ती	२०२१; महिलांच्या सुरक्षेसाठी एकात्मिक योजना (सखी केंद्र, हेल्पलाइन).
मुद्रा योजना आणि स्टँड अप इंडिया	महिलांना उद्योजकतेसाठी कर्ज सुविधा.
नारी शक्ती वंदन अधिनियम	२०२३; लोकसभा आणि विधानसभेत ३३% आरक्षण (डेलिमिटेशननंतर अंमलबजावणी).
महिला ई-हाट आणि महिला शक्ती केंद्र	आर्थिक स्वावलंबन आणि समुदायस्तरीय समर्थन.

हे उपक्रम महिलांना हिंसाचारापासून संरक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य आणि राजकीय सहभाग वाढविण्यावर केंद्रित आहेत.

महिलांची सद्यस्थिती

१. **सामाजिक क्षेत्र:** पूर्वीच्या तुलनेत महिलांचा सामाजिक दर्जा सुधारला आहे. NFHS-5 (२०१९-२१) नुसार महिलांच्या बँक खात्यांचे प्रमाण ७९% झाले आहे आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढला आहे. तरीही घरगुती हिंसाचार आणि बालविवाह (२३.३%) अजून आव्हान आहे. पुर्वीपेक्षा आज महिलांच्या समाजिक दर्जामध्ये खूप सुधारणा झाले असल्याचे दिसून येते त्या आज परंपरागत कनिष्ट रूढी, परंपरेच्या पडद्यातून बाहेर पडत आहेत. सामाजिक बंधनातून त्या मुक्त होत आहेत. मानवी प्राण्यात सर्वात जास्त सहनशिल असणारा महिला वर्ग आज आपल्या मूलभूत अधिकारांविशयी जागरूक होताना दिसत आहे.

२. **आर्थिक क्षेत्र:** महिलांचा श्रमबल सहभाग दर (FLFPR) २०२३-२४ मध्ये ४१.७% झाला आहे (PLFS). ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार वाढला. मुद्रा योजनेअंतर्गत महिलांना मोठ्या प्रमाणात कर्ज मिळाले, ज्यामुळे उद्योजकता वाढली. स्वातंत्र्यापुर्वीच्या काळात महिला ह्या पुर्णतः पुरुषांवर अवलंबून असायच्या म्हणजेच लहान वयात वडिलांवर, विवाह झाल्यावर पतीवर आणि वृद्ध झाल्यावर मुलांवर अवलंबून असायच्या, पुरुषांनी आर्थिक कामे करावी व महिलांनी चुल आणि मुल सांभाळावी अशी समाजाची पूर्वी अपेक्षा होती परंतु आज मात्र स्त्रिया स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनत आहेत ती आज उच्च शिक्षण घेऊन अर्थार्जन करीत आहे. आजच्या प्रशासकीय, वैद्यकीय, पोलीस प्रशासन, न्यायालयीन व्यवस्था, उद्योग

आणि व्यापार अशा सर्वच ठिकाणी त्या दिसून येत आहेत. महिला आज स्वतंत्र व आत्मनिर्भर असल्याने त्या कोणावरही अवलंबून नाहीत.

३. **शैक्षणिक क्षेत्र:** महिलांचा साक्षरता दर २०२५ अखेर सुमारे ७४.६% झाला आहे. १९५१ च्या ८.८६% वरून ही मोठी प्रगती आहे. उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमात महिलांचा वाटा वाढला.

४. **राजकीय क्षेत्र:** स्थानिक स्वराज्य संस्थांत ५०% आरक्षणामुळे महिलांचा सहभाग वाढला. लोकसभेत: १७ वी (२०१९) – ७८ महिला, १८वी (२०२४) – ७४ महिला (१३.६%). नारी शक्ती वंदन अधिनियम भविष्यात हे प्रमाण वाढवेल. पूर्वी स्त्रियांना निवडणूक लढविणेच काय तर मतदान करण्याचा सुद्धा अधिकार नव्हता. परंतु आज मात्र महिलांना निवडणूक लढविणे, मतदान हक्क बजाविणे याप्रकारचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत. महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक निवडणुकीत महिलांना 50 टक्के आरक्षण दिले आहे. यामुळे तळागाळातील महिलांना देखील राजकीय क्षेत्रात मोठया प्रमाणात संधी मिळत आहे

५. **कौटुंबिक क्षेत्र:** विभक्त कुटुंब पद्धतीत महिलांना निर्णयप्रक्रियेत अधिक स्थान मिळाले. NFHS-5 नुसार कुटुंबातील आर्थिक आणि आरोग्य निर्णयात महिलांचा सहभाग वाढला. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या काळात भारतामध्ये प्रामुख्याने संयुक्त कुटुंब पद्धती होती, या संयुक्त कुटुंबामध्ये पुरुषी सत्ता होती परंतु आज भारतामध्ये संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊन त्याची जागा विभक्त कुटुंबाने घेतलेली आहे. या कुटुंबात आता तिची भुमिका दासीसारखी न राहता ती कुटुंब प्रमुखाची सहचारी बनत आहे. ती आज कुटुंबातील सर्वच निर्णय प्रक्रियेत भाग घेत आहे म्हणूनच आज तिला कुटुंबात सन्मान मिळत आहे.

आव्हाने

१. लिंगभेद आणि हिंसाचार कायम.

२. ग्रामीण-शहरी आणि जातीय असमानता.

३. योजनांची अपुरी अंमलबजावणी आणि जागरूकतेचा अभाव.

४. राजकीय आरक्षणाची विलंबित अंमलबजावणी.

निष्कर्ष आणि शिफारसी

स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या स्थितीत मोठा बदल झाला असून त्या आत्मनिर्भर आणि निर्णयक्षम बनत आहेत. तरीही पूर्ण समानता साध्य झालेली नाही. नारी शक्ती वंदन अधिनियम आणि मिशन शक्ती सारख्या योजनांनी गती मिळाली आहे.

शिफारसी:

- योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि देखरेख मजबूत करणे.
- शिक्षण आणि कौशल्य विकासावर अधिक भर.
- हरित राजकारणाप्रमाणे 'महिला नेतृत्व' निवडणूक जाहीरनाम्यात समाविष्ट करणे.

- पुरुषांमध्ये लिंगसंवेदनशीलतेची जागरूकता वाढविणे.
- महिला सक्षमीकरण हे राष्ट्राच्या प्रगतीचे मूलभूत आधारस्तंभ आहे.

संदर्भ सूची (APA फॉरमॅट)

१. Chaudhary, K. C. (n.d.). *Mahila Sashaktikaran.* Suchna va Prasaran Mantralaya, Bharat Sarkar.

२. Malti, K. M. (2012). *Stree Vimarsh: Bharatiya Pariprekshya.* Vani Prakashan.

३. Kumar, D. (n.d.). *Bharatiya Samaj Mein Mahila Sashaktikaran.* Vishwakarma Publications.

४. Saxena, U. (n.d.). *Mahila Sashaktikaran.* Adhyayan Prakashan.

५. Singh, I. (n.d.). *Mahila Sashaktikaran.* Diamond Publication.

६. Sharma, Y. (n.d.). *Mahila Sashaktikaran: Dasha aur Disha.* Lokbharti Prakashan.

७. Anamika. (n.d.). *Swadhinata ka Stree Paksh.* Rajkamal Prakashan.

८. Ministry of Women and Child Development. (2023-2025). *Annual Reports on Mission Shakti and Nari Shakti Vandan Adhiniyam.* Government of India.

९. National Family Health Survey (NFHS-5). (2021). *India Report.* International Institute for Population Sciences.

१०. Periodic Labour Force Survey (PLFS). (2024). *Annual Report 2023-24.* Ministry of Statistics and Programme Implementation.

११. Election Commission of India. (2024). *Lok Sabha Election Results.*